

ZLATKO ČEPO

Kamo vodi »radikalna kritika«?

Uz članak Svetozara Stojanovića: »Od postrevolucionarne diktature ka socijalističkoj demokratiji«, s podnaslovom »Jugoslavenski socijalizam na raskršću«, »Praxis«, Zagreb 1972, 3—4, 375—409.

»Naša radikalna marksistička inteligencija ima moralnu obavezu i prema levim pokretima u svetu koji su u svoje programe uključili samoupravljanje da ukaže na bitne razlike između ideološke pretenzije i društvene stvarnosti Jugoslavije« (S. Stojanović, n. dj., 383).

Ove riječi stavljamo kao motto proširenom, a nadamo i prerađenom tekstu predavanja, koje je profesor Beogradskog univerziteta dr Svetozar Stojanović održao na Korčulanskoj ljetnoj školi 1971. god. Da je ovakvo predavanje održao svojim studentima, mogli bismo se samo zapitati, kakav ono ima moralno-politički i odgojni efekat? Ono je, međutim, održano na skupu eminentnih filozofa i sociologa — naših i stranih — i tiskano u poznatom časopisu s očiglednim pretenzijama da meritorno ocijeni dostignuti stupanj razvoja jugoslavenskog društva i njegova novijeg razvitka. Zapravo članak je pun proizvoljnih ocjena i apodiktičkih tvrdnji kojima je cilj neprikriven — dati što je moguće crnju sliku našega puta u socijalizam.¹

»Jedina prava reč za opis naše sadašnje društvene situacije jeste kriza. Leva inteligencija poodavno, a levi studentski pokret naročito od 1968. naovamo, dramatično upozoravaju na nagomilavanje simptoma krize. Trebalo je, međutim, da dođe do prave društvene neuroze izazvane pogoršanjem međunacionalnih odnosa — te najosjetljivije strane života u Jugoslaviji — pa da se tek onda svest o krizi toliko proširi« — započinje S. Stojanović (375).

Dakle, argumenti su »lijeva inteligencija« i »lijevi studentski pokret«. Što je s ostalim društvenim slojevima: s radničkom klasom, seljaštvom, tehničkom inteligencijom, pa i s onim što se danas naziva srednji sloj? Zar oni nisu u krizi, ili uopće ne postoje? Doduše, autor ima još jedan argument: »Uostalom, čak i neki zvaničnici javno govore o ozbiljnosti situacije, štaviše i o krizi. Doduše, oni i to čine na originalan način, sa svojevršnom objektivističkom distancom, kao kada bi govorili o nekoj elementarnoj stihiji u kojoj nemaju nikakvog udela, pa ni odgovornosti. Gotovo svi oni ostaju na svojim položajima 'na čelu' krize, kao

¹ Takvi stavovi svojstveni su krugu stalnih suradnika *Praxisa* koji sebe smatraju »radikalnom marksističkom inteligencijom«. Članak S. Stojanovića samo je jedan od priloga te vrste, u kojem su neki stavovi možda eksplicitnije izraženi. Izabrali smo ga zato što se odnosi na već povijesnu problematiku: na povijest Partije, revolucije i sukob s Informbiroom i na tim ćemo se problemima uglavnom zadržati.

što su pre toga bili 'na čelu' stagnacije, i još ranije 'na čelu' uspeha. Nije teško predvideti da će mnogi od njih i ubuduće posvećivati veću pažnju napadima na radikalne marksiste koji idu do kraja u iznošenju uzroka krize, nego traženju pravog izlaza iz nje« (str. 375—376).

Ne ponašaju li se isto tako i »radikalni marksisti«? Zar i oni ne pristupaju ovoj našoj situaciji, koju nazivaju kriznom, kao nečemu izvan njih i njihovih katedri, ljetnih škola i časopisa? Nisu li oni i sami barem dijelom krivi za tu situaciju, jer što su učinili da se ona ukloni, osim njene kritike, o čemu nešto kasnije.

A sada da prijedemo na osnovni problem članka — staljinizam. S. Stojanović se u tome članku, a i u nizu svojih ranijih radova, neprestano svom žestinom okomljuje na staljinizam i neprestano ga gura kao osnovnog krivca za našu kriznu situaciju. Za njega je staljinizam sastavni dio jugoslavenskog komunističkog pokreta: u prošlosti, u sadašnjosti, a vjerovatno, i u budućnosti.

»Poznato je da se bez adekvatne istorijske svesti ne može razviti dovoljno prodorna društvena svest o postojećem. Na žalost, još uvek smo jako daleko od prave slike razvoja KPJ i jugoslovenske revolucije. To, naravno, nije slučajni propust, a ni plod čisto intelektualne nemoći. Pre će biti da je reč o granici koju istorijskom saznanju postavlja dominantni interes u društvu. Valja se nadati da će istoričari ipak naći dovoljno snage da najzad pristupe reviziji zvanične slike o razvoju KPJ i naše revolucije.

U zvaničnoj verziji istorijskog zbivanja gotovo da se i ne vidi tesna povezanost prenošenja staljinističkog obrasca društvene organizacije posle preuzimanja vlasti sa staljinističkom dimenzijom KPJ pre i u toku revolucije. Zato bi što pre trebalo istražiti: proces »boljševizacije« (tadašnji izraz za staljinizaciju) KPJ; sektaštvo u Partiji; partijsku politiku prema levoj inteligenciji; gušenje unutrašnje opozicije staljinizaciji Partije; međusobne odnose jugoslovenskih komunista u SSSR-u, naročito u vreme staljinističkih čistki; revolucionarni teror za vreme rata i posle pobeđe« (376).

U tih nekoliko rečenica nabačena je čitava gomila problema za čije je rešenje potreban dug i mukotrpan rad niza istraživača. Za S. Stojanovića sve je to vrlo jednostavno. On apodiktički tvrdi ono što bi tek trebalo dokazati i uopće ne pomišlja, što onda ako već dosadašnji, možda i parcijalni, rezultati pokazuju obratno. Iz istorijske literature evidentno je da proces konsolidacije KPJ uoči drugoga svjetskog rata (njega valjda ne možemo demantirati) nije bio identičan s procesom staljinizacije, koji je zaista zahvatio niz komunističkih partija. Kako, uz ostalo, odgovoriti i na pitanje: zašto one nisu provele socijalističku revoluciju, a znamo pouzdano da nisu! Naravno S. Stojanović ima na ovo spreman prije citirani odgovor da je takvo historijsko saznanje ograničeno dominantnim (čitaj: političkim) interesom u društvu. Nije li takva konstatacija uvredljiva za desetke istraživača razvoja jugoslavenskoga komunističkog pokreta i socijalističke revolucije. Zar su oni baš svi obični karijeristi i beskičmenjaci, koji, eto, naprosto ne mogu ili ne žele prijeći određene granice ili su te granice umjetno postavljene? Naše poznavanje dosadašnjih rezultata uvjerava nas u to posljednje. Uostalom, to indirektno priznaje i sam autor, kada nekoliko stranica dalje piše:

»Na sreću, staljinizam nije bio jedina dimenzija jugoslovenskog komunističkog pokreta. Reč je o komunističkoj partiji koja je povelu samosvojan narodnooslobodilački rat i uspjela da ga produbi u socijalističku revoluciju« (379).

Otkuda taj zaokret. Znači Komunistička partija Jugoslavije prvo je bila staljinistička, pa onda nije bila, da bi opet postala, i to upravo u momentu kad se sukobila sa Staljinom, jer prema S. Stojanoviću, to je bio sukob istog s istim, tj. staljinizma sa staljinizmom. »U jugoslavenskom slučaju 1948. to nije zahtevalo poseban napor, jer se u velikoj meri radilo o sukobu istog protiv istog. Zato je jugoslavenski otpor dugo imao odlike *staljinističkog antistaljinizma*« (380—381). Argumenti za tu tvrdnju jesu staljinističke metode borbe protiv domaćih staljinista i uvlačenje dobrih poznavalaca staljinizma kao glavnih nosilaca borbe protiv njega samoga.

Čini se da S. Stojanović vidi samo jednu stranu staljinizma. Staljinizam se ne može svesti samo na kult ličnosti, na teror i nasilje, na potčinjavanje intelektualno i moralno i na sve druge argumente koji su izneseni u vrijeme Hruščovljeve kritike kulta ličnosti i njegovih negativnih posljedica, niti se staljinizam može bilo kakvim filozofskim kritikama izbrisati iz povijesti socijalizma, jer staljinizam je mnogo složenija historijska pojava, o kojoj znanost još nije rekla svoju posljednju riječ.² Staljinizam je, u svakom slučaju, specifično shvaćanje socijalizma, možda primitivno i grubo, njegov prvi historijski pojavni oblik, koji nije samo zaslužan za ubrzanu izgradnju materijalno-tehničke baze, što se u uvjetima tadašnje Rusije pokazalo kao prioritetan zadatak, već i zaslužan za daljnje širenje socijalizma, bez obzira na to što je sam to proširenje shvaćao prvenstveno kao proširenje granica. Htjeli mi to ili ne, s imenom Staljina išlo se u smrt za pobjedu socijalizma. Možda je to mit, ali bez mitova nema ni revolucionarnih promjena.

Za S. Stojanovića staljinizam je prije svega kult, a svaki otpor staljinizmu drugi kult. »Kao što je poznato, kult Staljina je predstavljao ogromnu materijalnu silu pod čijim teretom se slomio jedan broj jugoslavenskih komunista 1948, naročito oni koji su svoju dilemu doživljavali kao bolno raspinjanje između dva harizmatika gorostasna, pa su po principu hijerarhije morali da daju prednost internacionalnoj nad domaćom harizmom.

Uopšte bi se moglo reći da dosadašnje socijalističke revolucije nisu smogle dovoljno snage da svoje vođe tretiraju samo kao ljudska, pa dakle i ograničena bića; one su u tom pogledu potpuno podbacile pošto su im dopustile da se suviše osamostale i osile. [...] *Ni revolucionarni vođi ne bi smeli da budu*

² P. Damjanović u raspravi »Etapе i smisao sporova između KPJ i rukovodstva komunističke internacionale« (Tito pred temama istorije, Beograd, 1972), u kojoj kritizira neka jednostrana shvaćanja staljinizma, uz ostalo i knjigu Stanka Lasića: Sukob na književnoj ljevici 1928—1952, Zagreb 1970, kaže: »Pre nego što razmotrimo ove Lasićeve tvrdnje i pokažemo koliko su one prihvatljive, a koliko neosnovane i neodržive, nameće nam se potreba da najpre postavimo pitanje šta je staljinizam, šta treba podrazumjevati pod tim pojmom pre svega na planu političke i društvene akcije uopšte, to jest u oblastima relevantnim za istorijsku nauku kao kompleksnu nauku o društvu i njegovom razvitku. Ovo pitanje se postavlja utoliko pre što do sada u našoj istoriografiji nije bilo ozbiljnih pokušaja da se taj fenomen celovitije obuhvati i analizira; svi dosadašnji naponi i pokušaji u tom pravcu imali su parcijalan, ako ne i marginalan značaj. Ovim ni najmanje ne potcjenjujemo vrednost odgovarajućih analiza i ocena koje je, naročito tokom poslednjih dvadeset godina borbe protiv staljinizma, dala naša politička misao, pre svega u partijskoj publicistici, kao ni one u osnovi veoma vredne pokušaje sa stanovišta nekih drugih naučnih disciplina, kao što su esej o staljinizmu Fuada Muhića i još neki filozofski i drugi napisi. Međutim, istorijskoj nauci tek predstoji da o staljinizmu kaže svoju reč« (str. 292—293). Od ostalih radova spomenuo bih još »Historiju marksizma«, Predraga Vraniskog (Zagreb 1967, 1971) u kojoj je znatna pažnja posvećena staljinizmu, ali se ne govori samo o njegovim negativnim stranama.

nikakav izuzetak, jer i oni — sve dok žive — predstavljaju potencijalni izvor ne samo dobra, nego i zla. Pa ipak, još za života se izriču 'definitivne' ocene o njihovoj istorijskoj ulozi, živim vođama dižu spomenici, za njih vezuju 'bezrezervnom odanošću' i sl.« (377, kurziv Z. Č.).

Aluzija je više nego očigledna, pogotovo ako je povežemo s prethodnim citatom o antistaljinističkom staljinizmu. S. Stojanović smatra da je do otpora Jugoslavije 1948. došlo tek onda kad je kult Staljina počeo ugrožavati kult Tita. Ako je tako, zašto onda i drugi kultovi u istočnoevropskim zemljama, o kojima Stojanović govori da ih je Staljin uzdigao, doduše u vlastitoj sjeni, nisu pružili veći otpor, koji bi donio određene rezultate. Možda samo zato, što nisu imali vlastite revolucije, a bez revolucije nema revolucije u revoluciji, da se poslužimo njegovim vlastitim izrazom. »Od momenta kada je 1948. počela da ispoljava izvesne odlike revolucije u revoluciji, jugoslavenska 1941—45. se uvrstila u značajne revolucije našeg vremena« (379—380). Nama se čini da je bilo obratno, da je jugoslavenska revolucija, zapravo, mogla pružiti otpor Staljinu samo zato što je bila značajna socijalistička revolucija izvojevana uglavnom vlastitim snagama, uz velike žrtve. Nije 1948. potvrdila samosvojnost jugoslavenske revolucije, već je samosvojnost jugoslavenske revolucije dovela do 1948. godine.³ Otpor koji je tada počeo još uvijek traje, ali ne zbog onoga što tvrdi S. Stojanović: »Spoljna staljinistička opasnost po razvoj Jugoslavije nesumnjivo još uvek postoji i postojeće zadugo. Ali se njom i manipuliše kao sredstvom unutrašnje kontrole da bi se zaustavio pritisak na dalju destaljinizaciju u našoj zemlji. Ponekad čak u tolikoj meri, da bi neupućen čovek mogao da stekne utisak kako je Jugoslavija u tom pogledu sada u gorem položaju nego 1948—1953! Po toj čudnoj logici izlazilo bi da se jedno društvo najsigurnije brani od spoljne staljinističke opasnosti ako ne ode 'prebrzo' i 'predaleko' u destaljinizaciju. Iza takvog rezonovanja, međutim, nije teško otkriti racionalizaciju suprotstavljanja radikalnoj socijalističkoj demokratizaciji od strane ljudi za koje je 1948. poodavno završena. U stvari, najefikasniju odbranu pred međunarodnim staljinizmom predstavljalo bi stvaranje sistema u kome bi osnovne društvene položaje zauzimali isključivo ljudi koji su *potpuno raščistili sa staljinizmom*. Ali, takav sistem nije moguće izgraditi bez temeljne socijalističke demokratizacije. Kad to kažem, ja naravno ne želim da se stekne utisak da potcenjujem probleme — kao što je na primer očuvanje neophodne unutrašnje sta-

³ U prilog toj tezi govori i epizoda koju je N. S. Hruščov iznio u svom Tajnom referatu na XX kongresu KPSS 1956: »Sjećam se prvih dana umjetnog napuhivanja sukoba između Sovjetskog Saveza i Jugoslavije. Jednog dana, kad sam stigao iz Kijeva u Moskvu, bio sam pozvan da pohodim Staljina, koji mi je, pokazujući kopiju pisma nedavno poslanog Titu, rekao: 'Jeste li čitali ovo?'

Ne čekajući moj odgovor, izjavio je:

'Bit će dovoljno da maknem svojim malim prstom — i Tita više neće biti. On će pasti.' Mi smo skupo platili to 'micanje malim prstom'. Ta je izjava odražavala Staljinovu maniju veličine, ali on je baš na taj način postupao: 'maknut ću malim prstom — i neće biti Kosiora'; 'maknut ću malim prstom još jedanput — i više neće biti Postiševa i Čubara'; 'još ću jednom dignuti mali prst — nestat će Voznesenskoga; Kuznjecova i mnogih drugih'.

Ali to se nije dogodilo Titu. Nije važno koliko i kako je Staljin micao, ne samo svoj mali prst nego sve drugo što je mogao pokrenuti. Tito nije pao. Zašto? Uzrok je bio u tome što je u ovom slučaju neslaganja s jugoslavenskim drugovima Tito za sobom imao državu i narod koji je prošao tešku školu borbe za slobodu i nezavisnost, narod koji je dao potporu svojim rukovodiocima« (Tajni referat N. S. Hruščova, Zagreb 1970, 70).

bilnosti — koje sa sobom nosi prerastanje postrevolucionarne diktature u socijalističku demokratiju, pogotovo u jednoj maloj zemlji ukleštenoj između dva bloka» (382, kurziv Z. Č.).

Na žalost sa staljinizmom potpuno raščistiti nije moguće, a da se ne raščisti i sa socijalizmom. Ta dilema je bila prisutna već 1948. godine. Bilo je i tada ocjena da je u — kako se to govorilo — staljinističkom državnom kapitalizmu socijalizam nestao bez traga! Bilo je i realnijih mišljenja, da je u staljinizmu socijalizam doživio niz deformacija, ali da će one kad-tad biti ispravljene. Možda su to bile preoptimističke prognoze, jer ih dosadašnji razvoj nije potpuno opravdao, ali ni demantirao.

Da bi se to shvatilo, treba imati više osjećaja za povijesna zbivanja. Treba povijest proučavati, a ne poučavati, kao što radi S. Stojanović kad kaže: »U vezi sa tim, međutim, pada u oči jedna nedoslednost protagonista 1948. Sa jedne strane oni raskid sa Staljinom objašnjavaju kao rezultat vlastitog opredeljenja, a sa druge strane svoju dotadašnju staljinističku politiku predstavljaju prvenstveno kao ishod delovanja objektivnih činilaca. Ali, po čemu je, na primer, objektivna situacija za uvođenje radničkih saveta 1950. — dakle u vreme strašne političke, ekonomske i vojne blokade Jugoslavije — bila povoljnija nego u godinama neposredno posle osvajanja vlasti?! Očigledno da je u tom pogledu presudnu ulogu imala staljinistička koncepcija sa kojom je KPJ došla na vlast, a ne objektivna nužnost nezavisna od te koncepcije« (381—382).

To je očigledan primjer nehistorijskog pristupa. Naš prvi poslijeratni društveno-politički sistem, koji nazivamo administrativno-centralističkim, nije bio samo rezultat prenošenja sovjetskih iskustava ili kako S. Stojanović kaže staljinističkih, što ne treba negirati, jer kojih je drugih iskustava bilo. Na njegovo uvođenje utjecali su i neki unutarnji razlozi: revolucionarno raspoloženje širih društvenih slojeva, rukovodeća uloga Partije koja se više zasnivala na povjerenju i ugledu, a manje na sili i vlasti,⁴ relativno slab otpor bivših vladajućih slojeva i — što je po svoj prilici najvažnije — niski nivo proizvodnih snaga starog društva, koji je rađao želju da se ekonomska i kulturna zaostalost što prije nadoknadi. Tu želju najlakše se moglo realizirati koncentracijom vlasti i kapitala na nivou države, što je i učinjeno, ali je sam sistem ubrzo postao kočnica daljnjem razvoju. Nedostaci toga sistema, u koje se ovdje nećemo upuštati, postali su jasni još prije Rezolucije Informbiroa. Sukob s jednom radikalnijom etatiističkom koncepcijom samo je ubrzao saznanje o tim nedostacima i doveo do uvođenja radničkog samoupravljanja, za koje S. Stojanović sarkastično kaže: »Radnički saveti u Rusiji, naime, nastali su kao plod spontane revolucionarne samodelatnosti radničke klase, pa je Bolševička partija morala da se žestoko bori da osvoji većinu u njima. Kod nas je, međutim, 'partijsko-državno rukovodstvo predalo fabrike na upravljanje radnim kolektivima' (citat sa spomen-ploča u fabrikama), tako da komunistička organizacija ni danas nije primorana da se ozbiljnije bori za uticaj u njima« (379).

Čini nam se da nije problem u tome što se komunistička organizacija ne mora jako boriti za utjecaj u radničkom samoupravljanju. Problem je u tome što neki komunisti, koji imaju presudan utjecaj na rad samoupravnih organa, nisu više komunisti i s njima treba raščistiti.

⁴ U svom članku S. Stojanović vrlo često ističe sklonost Partije teroru i pritisku. Da ona baš nije tako velika, svjedoči, uz ostalo, i to što je taj članak ugledao danje svjetlo u legalnom, a ne u nekom apokrifnom izdanju, koje se potajno tiska, raspačava i čita.

S. Stojanović kao osnovne idejne poluge destaljinizacije kod nas navodi: »radničko i društveno samoupravljanje; odumiranje države i deprofesionalizacija politike; transformacija KPJ i SKJ; prevazilaženje staljinističke koncepcije 'transmisija' osamostaljivanjem ostalih društveno-političkih organizacija od SKJ« (382). Mi bismo tome dodali još i prevladavanje blokovske koncepcije svijeta, borba za mir i aktivnu i miroljubivu koncepciju.

Iako kaže da je te ideje kod nas prvi lansirao i razradio partijsko-državni vrh, priznaje im revolucionarni karakter, ali tvrdi da su se u praksi deformirale i degenerirale. On priznaje samoupravljanje u radnim kolektivima, ali dalje vidi samo vlast politokracije: »Čak ni neuporedivo radikalnija ideja da radnička klasa treba da raspolože celokupnim viškom vrednosti neće imati revolucionarno obeležje sve dok se ne poveže sa temeljnom kritikom i reformom postojećeg politokratskog-etatističkog sistema« (384).

Nesumnjivo, u razvoju našeg samoupravnog socijalističkog društva ima mnogo poteškoća i problema, od kojih mnogi nisu samo objektivnog karaktera. Postavlja se, međutim, pitanje šta je tome pridonio dio naše marksističke inteligencija, koja sebe smatra radikalnom i koja, eto, ima i međunarodne moralne obaveze da kaže istinu o Jugoslaviji. Ona već godinama kritizira staljinizam, centralizam, birokratizam, etatizam itd. Ali se istodobno okomljuje i na samoupravni socijalizam, posebno na tendencije razvoja robno-novčanih odnosa i robne proizvodnje, jer one tobože potčinjavaju radničku klasu, tj. sve više je udaljuju od njenog viška rada. Postavlja se pitanje u kojem je sistemu: etatističkom (a imamo ih nekoliko varijanti) ili samoupravnom, s manje-više razvijenim robno-novčanim odnosima, radnik bliži utjecaju na barem dio svoga viška rada, uz uvjet da se razvoj robno-novčanih odnosa ne shvaća kao cilj socijalističkog društva, već kao sredstvo za ubrzani rast njegove materijalno-tehničke baze, bez koje, bojimo se, ipak nema socijalizma? Ako je odgovor negativan, postavlja se pitanje, što je onda ono treće? Čini nam se da se danas još uvijek ne može birati između nečega što jest (i što po nečijem mišljenju u svim svojim varijantama ne valja) i nečega što se želi. Na žalost još uvijek nema idealnih ekonomskih i socijalnih uređenja na sadašnjem stupnju razvoja materijalnih, društvenih i kulturnih snaga. Birati se može samo između nečega što jest, bez obzira kakvo jest, i nečega što se nudi. Međutim, radikalna kritika ne nudi ništa osim kritike svega postojećeg.